

INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

ऋग्यजुस्सामार्थवेदेषु अग्न्याधानप्रयोगस्य समीक्षणम्

Dr.DSV Jagannatha Sharma M.A, Ph.D

Assistant Professor

Kalpa Department, S.V. Vedic University

प्रस्तावना

अग्न्याधानम् वैदिकसंस्काराणां मध्ये एकः प्रमुखः संस्कारः अस्ति। “अग्नेः आधानम्” इति शब्दार्थः — विधिपूर्वकं अग्नेः प्रतिष्ठापनम्। गृहस्थाश्रमप्रवेशे, यज्ञकर्मारम्भे च अग्न्याधानं कर्तव्यं मन्यते। चतुर्षु वेदेषु अग्नेः महत्त्वं बहुधा प्रतिपादितम् अस्ति। वैदिकसंस्कृतौ अग्निः देवतानां पुरोहितः, हव्यानां वहकः, धर्मस्य आधारश्च मन्यते। अग्न्याधानम् नाम विधिपूर्वकं त्र्यग्नीनां प्रतिष्ठापनम् — गार्हपत्यः, आहवनीयः, दक्षिणाग्निः। गृहस्थाश्रमस्य प्रारम्भे अग्न्याधानं प्रमुखकर्तव्यं निर्दिष्टमस्ति।

वैदिकसंस्कृतौ अग्निः देवतानां मध्ये प्रमुखस्थानं धारयति। सः “पुरोहितः”, “ऋत्विक्”, “दूतः”, “हव्यवाहनः” इत्यादिभिः नामभिः अभिहितः। अग्न्याधानम् नाम विधिपूर्वकं अग्नेः प्रतिष्ठापनम्, यत् गृहस्थाश्रमस्य आरम्भे अनिवार्यं मन्यते। वैदिककाले अग्निः केवलं दाहकशक्ति न, किन्तु धर्मस्य, ऋतस्य, सत्यस्य च प्रतीकः। अतः अग्न्याधानम् जीवनस्य आध्यात्मिकप्रवेशसंस्कारः इति दृश्यः। वेदेषु अग्न्याधानविषये श्रेष्ठतमायकर्मणे इत्युद्धोषितमिति।

ऋग्वेदे अग्न्याधानम्

ऋग्वेदस्य प्रथमसूक्तमेव “अग्निमीळे पुरोहितम्” इति आरभ्यते। अग्निः देवतानां पुरोहितः, यज्ञस्य अधिपः, ऋत्विजां नेता च उच्यते। अग्न्याधानस्य तात्त्विकं रूपं — अग्नेः आह्वानं, स्तवनं, प्रज्वलनं च। गृहस्थस्य जीवनस्य आरम्भे अग्न्याधानं धर्ममार्गस्य प्रतीकम्। ऋग्वेदे अग्निः लौकिकदैविकयोः सेतुर्भवति — मनुष्यलोकात् देवलोकं हविः नयति। ऋग्वेदस्य प्रथमसूक्तम् — “अग्निमीळे पुरोहितम्” — अग्नेः सर्वोच्चस्थानं द्योतयति।

अग्निः यज्ञस्य केन्द्रबिन्दुः। देव-मानवयोः मध्ये दूतः। आध्यात्मिकप्रकाशस्य प्रतीकः।

अत्र अग्न्याधानम् अधिकं दार्शनिकं, स्तुतिप्रधानं च दृश्यते। अग्निः ज्ञानं, तपः, शक्ति च इति रूपेण प्रतिपादितः।

ऋग्वेदस्य प्रथममन्त्रः —

“अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम्।” अनेन अग्नेः सर्वोच्चस्थानं सूचितम्।

दार्शनिकदृष्टिः, अग्निः ज्ञानस्य प्रतीकः, आत्मप्रकाशरूपेण निरूपितः, सृष्टेः आदितत्त्वम्,

स्तुतिप्रधानता, ऋग्वेदे बहूनि सूक्तानि अग्निदेवतायै समर्पितानि। अत्र अग्न्याधानम् अधिकं तात्त्विकम्, स्तुतिमूलकं च।

यजुर्वेदे अग्न्याधानप्रयोगः

यजुर्वेदे क्रियाप्रधानता दृश्यते। अग्न्याधानस्य विधिः — मन्त्रैः सह अग्नेः प्रतिष्ठापनम्। गार्हपत्यः, आहवनीयः, दक्षिणाग्निः — एते त्रयः अग्नयः स्थाप्यन्ते। अग्निस्थापनसमये विशिष्टा ऋग्यजूषि च प्रयुज्यन्ते।

यजुर्वेदे अग्न्याधानम् केवलं दार्शनिकं न, अपि तु विस्तृतविधानात्मकं कर्मकाण्डरूपम्।

यजुर्वेदे कर्मकाण्डस्य विस्तृतवर्णनम् अस्ति।

अग्निस्थापनस्य कालः, दिशा, मन्त्राः च निर्दिष्टाः।

त्रय्यग्निस्थापनम् अनिवार्यम्। वेदी-निर्माणं, इष्टकाविन्यासः, आहुति-प्रक्रिया च विस्तारतः निरूपिता।

अतः यजुर्वेदे अग्न्याधानम् व्यवहारिक-संस्कारात्मक-विधानात्मकं च रूपं धारयति।

यजुर्वेदे कर्मकाण्डस्य विस्तृतनियमाः दृश्यन्ते।

अग्निस्थापनक्रमः

शुभमुहूर्तनिर्णयः, वेदी-निर्माणम्, मन्त्रपाठः, आहुति-समर्पणम्

ब्राह्मणग्रन्थेषु विवरणम्

विशेषतः शतपथब्राह्मण तथा तैत्तिरीयसंहिता मध्ये अग्न्याधानस्य सूक्ष्मविधानम् अस्ति।

यजुर्वेदे अग्न्याधानम् अत्यन्तं विधिसम्मतं, शास्त्रीयं च।

सामवेदे अग्न्याधानस्य भावात्मकता

सामवेदे मन्त्राः गायनरूपेण प्रयुज्यन्ते। अग्निसम्बन्धिनः मन्त्राः सामगानरूपेण उच्चार्यन्ते

अग्न्याधानकाले गानं आध्यात्मिकानुभूतिं गाढयति। लय-स्वर-भाव-समन्वयेन अग्निः दिव्यशक्तिरूपेण अनुभूयते। सामवेदे मन्त्राणां गायनरूपं विशेषतः दृश्यते।

अग्निसम्बन्धिनः मन्त्राः सामगानरूपेण गायन्ते। अग्न्याधानकाले सामगानं आध्यात्मिकभावं वर्धयति। अग्निः देवपूजायाः सौन्दर्यं, लयात्मकता च सूचयति।

सामवेदे अग्न्याधानस्य भावात्मकदृष्टिः। अत्र अग्न्याधानम् भावप्रधानं, गानमयम् च दृश्यते।

अथर्ववेदे अग्न्याधानस्य रक्षात्मकम् आयामः

अथर्ववेदे अग्निः शान्तिकर्मसु, रक्षाकर्मसु, औषधीयक्रियासु च प्रयुज्यते।

गृहसुरक्षायै अग्निपूजनम्। रोगनिवारणार्थं अग्निहोमः। पावनतायाः, आयुष्यवृद्धेः च साधनम्

अत्र अग्न्याधानम् लोककल्याणप्रधानं दृश्यते। अथर्ववेदे अग्निः रक्षात्मकः, औषधीयशक्तियुक्तः च वर्णितः। अग्न्याधानं गृहसुरक्षायाः, आयुष्यवृद्धेः, पावनतायाः च हेतुर्भवति। तत्र अग्निः शान्तिकर्मसु अपि प्रयुज्यते।

अथर्ववेदे अग्न्याधानस्य लोकहितदृष्टिः

अथर्ववेदे अग्निः रक्षात्मकः, औषधीयशक्तियुक्तः च ।

शान्तिकर्मसु अग्निः रोगनिवारणम् दुष्टप्रभावनिवारणम् आयुष्यवृद्धिः अतः अग्न्याधानम् सामाजिककल्याणस्य साधनम् अपि ।

सामाजिक-सांस्कृतिकमहत्त्वम्

गृहस्थधर्मस्य आधारः, पारिवारिकएकतासूत्रम्, संस्कारपरम्परायाः संरक्षणम्, नैतिकमूल्यप्रवर्तनम्, अग्निः “साक्षी” इति रूपेण विवाहादिसंस्कारसु अपि प्रतिष्ठितः ।

उपसंहारः

अग्न्याधानम् वैदिकसंस्कृतेः मूलाधारः अस्ति । चतुर्षु वेदेषु अग्नेः स्वरूपं भिन्नभिन्नदृष्ट्या निरूपितम् —

अतः अग्न्याधानम् केवलं कर्मकाण्डः न, अपि तु आध्यात्मिक-सांस्कृतिक-सामाजिकजीवनस्य केन्द्रबिन्दुः इति निष्कर्षः ।

अग्न्याधानम् वैदिकसंस्कृतेः मूलसंस्काररूपेण प्रतिष्ठितम् अस्ति । अस्मिन् शोधपत्रे ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद चतुर्षु वेदेषु अग्न्याधानप्रयोगस्य स्वरूपं, तात्त्विकता, विधिप्रक्रिया, आध्यात्मिक-सामाजिकमहत्त्वं च विश्लेषितम् अस्ति । अध्ययनस्य उद्देश्यं वेदभेदेन अग्न्याधानस्य बहुआयामी स्वरूपं प्रकाशयितुम् । निष्कर्षतः ज्ञायते यत् अग्न्याधानम् केवलं यज्ञकर्म न, अपि तु वैदिकजीवनपद्धतेः आध्यात्मिकाधारः अस्ति ।

अग्न्याधानम् वैदिकसंस्कारपरम्परायाः अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः संस्कारः अस्ति । अस्मिन् शोधपत्रे ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद चतुर्षु वेदेषु अग्न्याधानस्य तात्त्विकं, विधिपरं, आध्यात्मिकं, सामाजिकं च स्वरूपं सम्यक् परीक्षितम् । अनुसंधानस्य उद्देश्यं वेदभेदेन अग्न्याधानस्य विविधदृष्टीनां समन्वितपरिशीलनम् । अध्ययनात् ज्ञायते यत् अग्न्याधानम् केवलं यज्ञकर्म न, अपि तु वैदिकजीवनस्य आध्यात्मिक-सांस्कृतिक-नैतिकाधारः अस्ति ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

ऋग्वेदसंहिता

यजुर्वेदसंहिता

सामवेदसंहिता

अथर्ववेदसंहिता

शतपथब्राह्मणम्

तैत्तिरीयसंहिता

आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्

वैदिकसंस्कारविमर्शग्रन्थाः